

ANTİK BİLİM VE DÜŞÜNCE MİRASININ İSLAM DÜNYASINA TERCÜMESİNDE ABBASİLERİN KURDUĞU BEYTÜ'L-HİKME'NİN ROLÜ

ROLE OF BAYT AL-HIKMA FOUNDED BY ABBASIDS IN TRANSLATION OF ANTIQUITY SCIENTIFIC HERITAGE TO THE ISLAMIC WORLD

MUSTAFA DEMİRCİ*

ABSTRACT

In point of cultural movements development, wealths, all great civilisations benefit from savings prior to self civilisations. They are acculturation with each other. also the religions form great civilisations by combining their own values of humanity. Islamic civilisation arise over institutions philisophies, sciences and techniques developed by civilisaions of greek, indian... There fore the grap is imposible the many elements of islamic civilisaion for most metters without investigating the routs. In the 7 th and 9 th century in Bagdad set up by Abbasids in the mederese of Bayt al- Hikma, has been translated from grek, syriac, persian in an intensive manner, a translation period began, but to benefit from the ancient heritage and this translation in the establishment of İslam is not only practical, but also iy should be known as a oppinion of "perennial philosophia" which is the meaning of contunity of civilisation.

Keywords: Translation Movement, Bayt Al-Hikma, acculturation, Islamic Civilazition

ÖZ

Her büyük medeniyet, zenginliğini ve büyüklüğünü kendinden önceki medeniyetlerin birikimleri üzerine oturarak kazanmıştır. Dinler de kendi getirdiği evrensel değerleri, insanlığın evrensel mirası ile buluşturarak büyük medeniyetler kurarlar. İslam medeniyeti de daha önceki Yunan, Hint, İran gibi büyük medeniyetlerin geliştirdiği kurumlar, felsefeler, bilimler ve teknikler üzerinde gelişmiştir. Bu sebepten dolayı, kökenlerine inmeden İslam medeniyetinin pek çok unsurunu anlamak çoğu konuda imkansızdır. VII ve IX. asırlarda Abbasilerin Bağdat'ta kurduğu "Beytül-Hikme" akademisinde, Yunanca, Süryanice, Farsça ve diğer dillerden yoğun bir tercüme faaliyeti yürütülerek bu intikal sürecinin yaşandığını görüyoruz. Ancak İslam medeniyetinin teşekkül devrindeki bu intikal ve antik mirastan faydalanma, sadece pratik ihtiyaçlar ve tesadüfi gelişmeler ile değil, medeniyetlerin sürekliliği felsefesini ifade eden "Ezeli Hikmet" tasavvuru içinde gelişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tercüme hareketi, Beytül-Hikme, Kültürel etkileşim, İslam Medeniyeti

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Büyük medeniyetlerin ortaya çıkışına ve gelişmesine ilişkin tarih felsefeleri tarafından geliştirilen nazariyeler, genellikle büyük fikri ve kültürel geleneklerin belli havzalara yayılarak bir biriyle karşılaşması ve bir biri ile etkileşime girmesi gibi çok yönlü fikri ve kültürel tesirlerin altında geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu durumu tarih filozofu Spengler “*arkeolojik malzeme zenginliği*” olarak kavramsallaştırır ve bir medeniyetin ve düşünce sisteminin kuruluşu için zaruri görür. Çünkü medeniyetler ve düşünce sistemleri kendilerinden önce geliştirilmiş sistemleri ve tecrübeleri devşirerek ve farklı gelenekleri sentezleyerek kendi sistemlerini kurarlar. Tarihte bu tür karşılaşmalar ikili bir işlev görür: bir taraftan katılmış ve yerleşmiş kalıpları ve bakış açılarını kırarak topluma yeni ufuklar kazandırırken, diğer yandan farklı gelenekler arasında köklü sentezlere ulaşılarak büyük ilmi keşiflerin ve evrensel düşüncelerin doğmasına yol açmıştır. Bundan dolayıdır ki medeniyetlerin canlılığı ve inkişafı, bu türden karşılıklı tesirler neticesinde meydana gelmiştir (Ülken,1935; 16). Yakın zamanlara kadar kendi kendine geliştiği sanılan Çin medeniyetinin de sanılan aksine ön Asya’daki Sümer ve Mısır medeniyetleri ile temas içinde olduğu görülmüştür. Kendini dış tesirlere kapatan topluluklar, mevcut geleneklerini keskinleştirerek oldukça rafine sanatsal yapıtlar, kendi içinde son derece tutarlı toplumsal gelenekler ve kendilerine özgü bir takım icat ve zanaatlar geliştirebilir; fakat bütün insanlığı kucaklayacak zenginlikte bir düşünce ve medeniyet geliştirmelerine şahit olunmamıştır. Bu tür toplumlar zamanla katı geleneklerin ve kurumların içinde yaratıcılıklarını, kuşatıcılığı ve evrensellik vasfını kaybetmişlerdir (Köprülü, 1973:6). Eski dünya ile XVI. asırdaki keşifler çağında Amerika yerlileri arasındaki medeniyet farkı bu durumun en çarpıcı örneklerinden birini oluşturur (Toynbee,1978: 61).

İslam medeniyetinin bu anlamdaki konumuna baktığımız zaman iki nokta dikkatimizi çekmektedir. Birincisi İslam, eski dünyada yayılırken ilk önce Nil ile Amu Derya nehirleri arasındaki “*ekümenik bölgeyi*” ele geçirdi ve İslam’ın medeniyeti ve düşüncesi burada kurulup gelişmiştir (Hodgson 1993: I, 54 vd.). Yukarıda işaret ettiğimiz gibi insanlığın kurduğu köklü medeniyetlerin özellikle Nil ile Amuderya arasında kurulmuş olmasındaki en büyük sebep, bu coğrafyada büyük kültür, inanç ve geleneklerin tarih boyu sürekli bir biri ile rekabet, etkileşim ve tecrübe paylaşımı içinde olmasından kaynaklanmıştır. İkincisi ise İslam medeniyeti kelimenin tam anlamıyla ılıman orta kuşakta kurulmuş merkez medeniyettir. Her ne kadar Avrupa merkezci paradigmaya bağlı kalan batılı araştırmacılar İslam medeniyetini aracı medeniyet olarak tanımlasalar da, İslam medeniyeti sadece Antik

Helen medeniyeti/mirası ile Rönesans arasında bir nakilci değildir; bilakis kendi değerlerini de yaratabilmiştir. Bundan dolayı bu medeniyeti “ara” veya “aracı” kavramları ile araçsallaştırmak yerine “merkez” medeniyet tabirini kullanmak daha doğrudur. Çünkü İslam Sümer, Asur, Babil, Mısır, İran, Orta Asya, Hint, Grek, Roma gibi insanlığın bütün büyük ve köklü medeniyetlerinin kurulduğu “ekümenik” alanda kurulmuş; aynı zamanda Doğu Çin, Orta Asya, Hint medeniyetleri ile Batıda Afrika, Greko-Roman ve Avrupa medeniyetleri, Kuzey ile Güney medeniyetleri arasında kelimenin tam anlamıyla merkezi konumda olup bir “*merkez medeniyettir*”. Modern batı yayılması ve teknolojisi ortaya çıkıncaya kadar İslam medeniyeti ve düşüncesi, kendi merkezi konumunun çeperindeki diğer bütün medeniyetleri sentezleyen, etkileyen, sürükleyen hatta asimile eden dünyanın en canlı ve dinamik medeniyeti özelliğine sahipti.

Nitekim Müslümanlar fetihlerle birlikte, Hicazın sade ve basit hayatından çıkarak, ele geçirdikleri Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Anadolu, Irak, İran, Orta Asya, Kuzey Hindistan gibi eski uygarlık merkezlerindeki şehirlerde çok değişik din, kültür, gelenek ve düşüncelerle karşılaştılar. Bunlar arasında özellikle beşi dikkat çeker: Maniheizm, Gnostisizm, Yunan Felsefesi, Yahudilik ve Hıristiyanlık. İslam’ın yayıldığı dönemde Paganların ve Gnostiklerin etkileşimi Suriye, İran ve Irak bölgelerini çeşitli din ve inançların mozayığı haline getirmişti. Özellikle Maniheizm, Deysânîlik, Mazdekizm ve Marsiyonculuk akımları en etkili akımlardı. Nil ile Amuderya nehri arasındaki ökümenik bölgedeki şehirlerde dağınık bir vaziyette bulunan Sofistler (*Tecâhülîyye*), Dualistler (*Seneviyye*), Gnostikler (*Sabiiler*), Paganlar (*Veseniyye*) ve Ehl-i Kitap fırkaları Müslümanlar arasında dini ve felsefe konularında hareketli bir tartışma başladı (İbnü’l-Murtazâ, 61). Bunlar arasında en tehditkar olanı ise Maniheizm’dir (Chokr, 2002; 14-15).

İslam’ın yayıldığı “ekümenik” alanda hala faaliyetlerini sürdüren önemli düşünce ve ilmi merkezler bulunuyordu. İslam fetihleri arefesinde, Bizans topraklarında Yunan bilim ve felsefesinin okutulması ve öğretimi yasaklandığından, bu bilimlerle ilgilenen Nastûrî ve Yakûbîler, doğuya yani Orta Asya ve Sasânî topraklarına ve imparatorluğun doğusundaki kiliselere kaçmışlardı. Müslümanlar Suriye ve Irak topraklarını ele geçirdikleri zaman, sadece Yukarı Mezopotamya’da (el-Cezire) 50’ye yakın medresede Yunan ilmi öğretiliyordu (Akyüz 1998: 23). Bu okulların doğu kanadını oluşturanların başlıcaları; İskenderiye, Antakya, Nusaybin, Ruha, Kinnesrin, Edessa, Cundişapur, Harran medreseleridir. Müslümanlar bu medreselerdeki ilmî

çalışmalar vasıtasıyla, Mezopotamya, Asur-Babil, Hint, Mısır, Fenike, Grek, Roma, İran ve Yunan medeniyetlerinin geliştirdikleri ilmî ve kültürel mirasa ulaşabilmişlerdir. Bu felsefi ve ilmi miras üzerinden kendi felsefesini inşa eden Farabi durumu şu ifadeler ile özetler: “Felsefe önce Kaldeiler arasında başladı. Onlardan Mısır halkına geçti, onlardan da Yunanlılara intikal etti; Süryânîlere ve daha sonra da Araplara geçinceye kadar Yunanlılarda kaldı. Bu ilmin ifade ettiği her şey Yunan dilinde, sonra Süryânîcede, nihayet Arapçada ifade edilmiştir”. (Farabi 199: 8-89). Bu sözler Müslümanlara Süryânîler kanalıyla gelen ilmi ve felsefi mirasın insanlığın en eski ortak mirası olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü Yunan bilim ve düşünce eserlerinin yazılı dili çoğunlukla Yunanca ve miladî IV. asırdan sonra yapılan tercümelemlerle de Süryânîce idi. Bunun yanında İbn’u-Nedim’in *el-Fihrist* adlı eserinin 7-10. bölümlerindeki bilgiler, Müslümanların devraldığı ilmi ve felsefe mirasını sadece Yunan eserleri ile sınırlı olmadığını, aynı zamanda İran, Orta Asya ve Güney Asya topraklarında Pehlevice, Nebatice ve Sanskrit edebiyatında dile getirilmiş çok zengin bir ilmi ve felsefi mirası da devraldıklarını gösteriyor.

Doğu bilim ve düşünce eserlerinin tercümesinde özellikle Cündişapur şehri dikkat çeker. Yunan felsefesine özel bir ilgi duyduğu bilinen I. Hüsvrev’in, Nastûrî ve Yakûbî bilginleri davetiyle Cündişapur, Yunan bilim ve felsefesinin incelendiği ve okutulduğu en önemli merkezlerden biri hâline geldi. Onun zamanında Yunancadan pek çok felsefi eser, bu şehirde Pehleviceye ve Süryaniceye tercüme edildi. Burada Yunanca ve Süryânîcenin yanında, Pehlevice ve Sanstriktçeyle İran ve Hint düşüncesi de öğretiliyordu. Cündişapur’daki tıp akademisinde Yunanlı bilim adamlarının yanı sıra Hintli bilim adamları da ders veriyordu. Bunlar vasıtasıyla pek çok Hintçe kitap Pehleviceye tercüme edildi. Bu şekilde Cündişapur, sadece Yunan bilim ve düşüncesinin değil, Hint düşüncesinin de İslam dünyasına aktarımında aracı olmuştur. Miladi 5. yüzyılda değişik milletlerden oluşan 5000 öğrencisi bulunuyordu. Sasaniler zamanında Cündişapur’a Hintli birçok âlim gelerek, Hint bilim ve düşüncesi ile ilgili kitapları Pehlevice’ye tercüme etmişler ve Hint düşüncesini buraya taşımışlardır. Bunlardan kaynaklara ismi geçen tabip Berzûye ve Sencehl önde gelen Hint’li bilginlerdir. Bunların kitapları daha sonra Bağdat’ta kurulan Beytu’l-Hikme’ye getirilerek bu eserler daha sonra Pehlevice’den Arapça’ya tercüme edilmişlerdir. (Bkz. İbn Ebî Usaybi’a, s. 473-474; Söylemez 203: 75-76; Demirci 1996: s. 59-60.)

Antik medeniyetlerin Yazılı Mirası ile Yüzleşmeler ve Tercümelere Giden Yol

Bir yüz yıl süren İslam fetihleri ile geçen Nil ile Amuderya nehirleri arasındaki şehirlerde yaşayan İran ve Sami halklar ile Müslümanlar arasındaki ilk tartışmalar dini ve felsefi konularda başlamıştı. Bu tartışmalar bütün hızıyla sürerken Emevilerin 132/750 yılında büyük bir kitlesel hareketle yıkılıp yerine Abbasilerin kurulmasının etkileri, sadece siyasi-askeri hayatla sınırlı kalmamış; bilakis düşünce hayatı, ticari hayat, şehirleşme gibi toplumsal hayatın her alanda büyük gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Bunlar arasında en dikkat çeken gelişmeler ise bilim ve düşünce hayatında olmuştur: Abbasilerin daha devrim heyecanı ve ateşi sönmeden halife Mansur zamanından itibaren Yunanca, Farsça, Süryanice, Sanskritçe, İbranice, Aramice vs. antik dillerden bir takım tercümelere yapıldığı dikkat çekmektedir. Abbasilerin ilk döneminde başlayan bu tercüme hareketi İslam medeniyetinde dini, felsefe ve bilimsel düşüncenin gelişimini derinden etkileyen en mühim gelişmelerden biri kabul edilir. Aslında bu tercüme faaliyetleri Emeviler devrinde başlamış, (Karlığa, 1985:194-199) fakat düzenli ve dağınık halde devam etmediğinden ve arkasında bu harekete destek veren kararlı bir siyasi irade olmadığından yoğun ve kapsamlı bir harekete dönüşmemiştir.

Abbasilerin kuruluşundan hemen sonra böyle bir çeviri hareketinin başlamasında elbette çok farklı dinamikler belirleyici olmuştur. İlki; Bir dünya imparatorluğu olarak kurulan Abbasilerin İskender'den sonra Mısır, Suriye, İran, Orta Asya, Hindistan bölgelerini, bir anlamda Nil ile Amu Derya arasındaki kadim Asya medeniyetlerinin ve felsefelerinin doğup yayıldığı alanın tek bir siyasi bir çatı altında birleştirilmesi, ticarî mallar kadar, insanların, dinlerin, mezheplerin ve felsefelerin de serbestçe dolaşabildiği bir dünya ortaya çıkarmıştır. İslam hakimiyeti, Orta Asya'dan Atlas Okyanusuna kadar olan alandaki bütün kapalı kültürleri ve toplumları iletişime sokmuştur. Bu karşılaşmalar, klasik bir medeniyetin doğmasının zeminini hazırlamıştır. (Miquel, I, 121). Özellikle Bağdat'ın Abbasiler tarafından kurulması, kısa zaman içinde kozmopolit unsurları, her türlü felsefe ve dini geleneğin temsilcilerini bir araya getiren bir metropol şehirdeki bir birini etkileyen farklı unsurların oluşturduğu entelektüel ortam, bilim ve düşüncenin gelişmesi, her türlü bilginin harmanlanması ve unutulmaya yüz tutmuş geleneklerin yeniden dirilmesi için müsait bir iklim oluşturmuştur. Bağdat, Doğu toplumlarının, tüccarların, zanaatkarların olduğu kadar Antik kültürlerin de buluşma noktası olmuştur. Bu siyasi merkezin ve başkent Bağdat'ın çekim

gücü X. asra kadar her yerde etkindir; dünya tarihi Bağdat saatinin etrafında dönmektedir.

İkinci olarak, her medenileşen ve gelişen toplumun ihtiyaç duyduğu bilgi ve çözümler de o düzeyde ileri bir seviyede olmalıdır. Büyük bir imparatorluğun mali hesapları, arazi ölçümleri, gün geçtikçe kalabalıklaşan bir toplumun şehir planlamaları, sağlık sorunları, ticari usulleri, muamele şekilleri gibi gündelik problemleri çözmek için ileri düzeyde tıp, matematik, astronomi gibi ilimlere ihtiyaç duyulur. Abbasiler gibi büyük bir dünya imparatorluğunun yönetim ve sorunlarının çözümü ve bununla paralel gelişen Müslüman toplumun hızla şehirlileşen ve aynı zamanda medenileşen toplumun karşılaştığı girift meseleleri, daha ileri bilgi ve çözümlere ihtiyaç duyması; ilk planda bu tür sorunları çözmek için, kendi toprakları içinde mevcut fakat atıl vaziyetteki o zamana kadar geliştirilmiş bilgi ve tecrübeleri hızla çevirme ve devşirme yoluna gidilmiştir (Gutas,2003:24-25; Demirci:1996, 33-43). Mesela; hukuk alanında İslam dünyasında yaşanan kaosu önüne geçebilmek için Abdullah ibn Mukaffa tarafından Aristo mantık eserlerinin tercüme edilerek hukukun işleyişinin ve muhakemesinin sistematik hale getirilmek istenmesi, bu duruma ilginç bir örnek teşkil eder (Demirci, 2005: 145-146).

Üçüncüsü ise Mutezile ile diğer inanç grupları arasında, özellikle de Maniheist entelektüeller arasında devam eden tartışmalardır. Fakat uzun zamandır devam eden bu tartışmalar nasıl oldu da Yunan felsefesine dair kitapların tercüme edilmesine doğru yön değiştirdi. Bizim için önemli olan bu süreci anlamaktır. Aristo'nun "*Topika*"(cedel) ve "*Fizik*"(es-Sema'et-tabîi) adlı iki kitabının tercüme serüveninden, yaşanmakta olan bu sürecin iki önemli amilini anlayabiliriz.(Demirci:2003, 112-126; Gutas,2003: 71) Bu gruplar ile İslam'ın ilk asırlarında yapılan tartışmalar, daha önce Hıristiyanlık ve Yahudilerin de tecrübe ettiği gibi, asırlardan beri insanoğlunun gündeminden çıkmayan ve karşılaşmaktan kurtulamadığı bir çok felsefi ve teolojik problemi, Müslümanların da gündemine getirmiş, bu sorunlar karşısında kendi dinlerini yorumlamak ve muarızları ile bir çok konuyu tartışmak zorunda kalmışlardır (Watt,1981:20-21; Sezgin:1985, 66). İslam toplumunun içinde geçmekte olduğu bu hassas dönemde yabancı inançların "meydan okuma" ve hücumlarına karşı ilk sistemli "karşı koyuş", önce Basra ve Bağdat'ta yaşayan, muarızları ile aynı sosyal kökten ve sınıftan gelen, bir orta sınıf burjuvazisi olarak yükselmekte olan Mutezile kelamcıları tarafından yapılmıştır. Mutezile önderleri, başlangıçtan itibaren birlikte yaşadıkları şehirlerdeki karşılaştıkları çeşitli dini grupların temsilcileri, filozof ve mezheplere

mensup insanların, İslam'a karşı yönelttikleri sorular ve eleştiriler karşısında, tartışmadan kaçmayıp herodian bir tavırla kendi inançlarını muarızlarının anlayabileceği akli-felsefi bir dil geliştirerek tartışmaya dahil olmuşlar, dinî akideleri aklî esaslara göre izah etmek suretiyle, dinî hakikatler ile felsefi hakikatler arasındaki uyumsuzluğu çözmek için gayret göstermişlerdir. Bu tartışmalar zamanla felsefi bir dini söylemin belirginleşmesi gibi bir gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Onlar bu halleriyle daha önce Yahudi ve Hıristiyanlarda (Şehristani, 1992; I, 224) örnekleri görülen ve yukarıda tarif ettiğimiz İslam'ın “*dışa açık cephesini*” temsil ederler. Bu halleriyle Mutezile, ilhâdî fikirlerin meydan okuması karşısında, bir entelektüel karşı koyuşun simgesi olmuşlardır. Kadim kültür mirası diye adlandırılan tarihsel ve kültürel malzemelerin İslâm dünyasına aktarılışında, Mutezile temayüllerin kurumsallaşmış veçhesi olarak tebârüz edecek olan Beytü'l-Hikme'nin kuruluşuna yol açmışlardır (Watt,1981; 66).

Bu süreçte belki en etkili neden “*tevhid*” inancı ekseninde şekillenen İslam'ın insan, tabiat ve varlık görüşünün toplamını oluşturan bilgi sistemi geliştirmiş olmasıdır. Çünkü İslam varlık, bilgi ve değer gibi ontolojik konularda yeni bir bakış açısı getirerek evreni, tabiat ve insanı yeni bir bakış açısı ile yorumladı. Bu bakış açısının özü ve temelini “*tevhid*” akidesi oluşturuyordu ve İslam bilim ve felsefe, hatta tercüme faaliyetleri bu bakış açısının bir neticesiydi. Çünkü tevhidi bakış açısından mutlak bilgi ancak Allah'a aittir, beşer düzeyinde üretilen her bilgi gerçeğin sadece bir parçasıdır, son tahlilde eksiktir. O halde Müslüman her türlü bilgiye açık olmalıdır, eksik olduğunu var saydığından eleştirel yaklaşmak, gerçekliğini sorgulamak İslami bakış açısının zorunlu bir neticesidir. Bu tavır her türlü bilgiye cesurca yaklaşmayı da beraberinde getirmiştir. Ayrıca İslam kendini hem en son hem de en mükemmel din olarak görür. O zamana kadar tekamül eden bilgi ve tecrübe insanlığın ortak malıdır. Bu anlayış İslam düşüncesine “*Ezel-i Hikmet*”(Cavidan-ı Hired) olarak yerleşmiştir.

Ancak bütün bu gelişmelerin zaman içinde Beytü'l-Hikme gibi bir kurum etrafında yoğunlaşmasında ve sistemli bir tercüme hareketine dönüşmesinde kararlı ve bilinçli bir bilim politikası yürüten Abbasi siyasi iradesini göz ardı etmemek gerekir. Tercüme hareketlerinin ilk dönem Abbasi halifeleri olan Mansur, Mehdi, Harun Reşid, ve Me'mun tarafından bir devlet siyaseti olarak desteklendiğini biliyoruz (Rufai, I, 379;Hitti, I, 478; Çelebi, 76-78). Şayet bu destek olmasaydı, Antik çağın yıkıntıları ve tahribi arasında hala ayakta kalabilmiş, Atina'dan Kaşkar'a kadar geniş bir alanda dağılık

vaziyetteki yazmaların toplanması, bunları anlayabilecek bilginlerin bir araya getirilmesi ve tercümesi ve mütercimlerin finansmanı ve desteklenmesi; bütün bunların kendiliğinden olması elbette imkansızdı. Bu bakımdan Hicri II/VIII. ve III/IX. asırlarda İslam dünyasında başlayan tercüme hareketinin arkasındaki Abbasi yöneticilerinin güçlü ve kararlı bir siyasi iradesini görmeden, söz konusu tercüme hareketinin sebebini anlayamayız. Nitekim bu amaçla Abbas halifeleri Beytü'l-Hikme'yi kurmuşlar ve bu akademi tercüme hareketinin bir anlamda merkezi ve sembolü olmuştur. Abbasi halife ve bilginlerinin, tarihteki büyük düşünce atılımlarının, kapsamlı bir tercüme hareketi sonucunda meydana geldiğini çok iyi anladıklarını, bunun için de, tarih boyunca İskenderiye, Cundişapur medreselerinin gördüğü misyona sahip olabilecek bir mektep olarak Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'yi kurarak, kadim ilim ve düşünce mirasını aktarmayı hedefledikleri anlaşılıyor. (Ülken, 1936: 19,24,30, 357 .)

Beytü'l-Hikme'nin Kuruluş Serüveni

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu, gerçek mahiyeti ve yapısı ile ilgili konulardaki bilgilerimiz dağınık ve oldukça sınırlı olduğundan, modern araştırmacılar arasında tartışmalar da devam etmektedir. Onun hakkında en temel bilgiler, İbn Nedim'in *Fihrist*'i olup, o da sadece yirmiye yakın yerde konuya atıfta bulunmaktadır. Son zamanlardaki M. Attallah, gibi bir takım araştırmacılar, buranın en eski üniversite olduğunu varsayarak, kütüphane ve tercüme bürosunun yanında, modern anlamdaki örneklerine yaklaştırarak eğitim-öğretim faaliyeti verdiğini, geniş bir kadro ile çalıştığını iddia etmektedir. Buna karşın Dimitri Gutas ise Beytü'l-Hikme'nin önemini tahfif ederek ve hatta yok sayarak gerçekte böyle bir müessesenin hiç olmadığını, ancak İrani geleneğin etkisiyle kurulmuş bir saray kütüphanesinden öte bir şey olmadığını iddia edecek kadar ileri gitmektedir. Beytü'l-Hikme hakkında özellikle Arap tarihçilerinin modern anlamda bir üniversite gibi tahayyüllerinde mübalağaya gittiklerini kabul etmeliyiz. Nitekim Fuad Sezgin de Beytü'l-Hikme'nin rolü hakkında modern tarihçilerin abartıya gittiklerine dikkat çeker. (Sezgin: 1984, s.24) Ancak Dimitri Gutas, Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunu daha çok Abbasi halifesi Mansur'un Sasani-Zerdüştü ideolojisinin benimsenmesinin bir devamı olarak görür ve bütün gelişmeleri de buna bağlar. Ona göre Sasaniler döneminde Cundişapur'da başlayan bilimsel bir sürecin İran kökenli katipler aracılığıyla devamı olduğunu ileri sürerek İslam'ın belirleyiciliğini gölgelemeye çalışmaktadır. Halbuki Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunda ve faaliyetlerinde etkili ve belirleyici olan isimler İran'lı bürokratlardan ziyade

Süryanilerdir. Ayrıca Gutas, buranın bir ilmi merkez olmaktan ziyade gayri resmi tercümelere dolaylı olarak imkan sağlayan bir kütüphane olduğunu, sanıldığı gibi bir akademi ve üst düzey araştırma merkezi olamayacağını iddia eder. Fakat değerlendirmesinin son kısmında, kütüphaneden öte, tercüme birimleri, rasathane gibi birimlerinin varlığını kabul etmesi, buranın bir saray kütüphanesinden öte bir yer olduğunu ispatlar (Gutas,2003: 59-65).

Beytü'l-Hikme'nin kuruluşu konusunda kaynaklar kesin bir tarih vermezler. Genellikle halife Me'mun'un gördüğü bir rüyaya bağlı olarak tercüme hareketinin başladığı ve bunun için Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu yazılıdır. Ancak konu ile ilgili bilgiler kronolojik olarak takip edildiği zaman Abbasilerin gerçek kurucusu Halife Mansur Döneminden (754-774) itibaren Beytü'l-Hikme'nin nüvesinin oluşturulduğu dikkat çeker. Daha Mansur döneminde Cündişapur'daki Tıp akademisindeki baş tabip Curcis b. Cebrail Buhtişu'nun (ö. 152/769) önderliğindeki tabiplerin Bağdat'a göçü (İbn Ebi Usaybia, 183-186) ve Halifelik sarayı etrafındaki başta Hasan b. Sehl, ünlü gök bilimci Fazl b. Nevbaht ve ünlü mütercim ve siyaset bilimci Abdullah b. Mukaffa (Cehşiyari, 103-104;İbn Hallikan, I, 412-413; Sourdel, 307-323) olmak üzere İranlı bürokratların etkisi ile Perslere, Yunanlılara ve Süryanilere ait yazmaların toplanarak (*Hizanetül-Hikme*) adıyla bir kütüphane kurulduğu, bunun da Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesini oluşturduğu tahmin ediliyor (Cehşiyari,138; R. Muhammed, 320). Bu iki grubun yanında, Hintli Sindbâd ve Rahhak el-Hindi, İbrahim el-Fezâri, Yahudi Maşallah gibi çok değişik köken ve inançtan tanınmış bilgin, filozof ve mütercim bir araya getirilmişti (İbn Ebi Usaybia, 373-375). Halifenin bu alanda çalışan bilginlere gösterdiği ihtimam ve verdiği destek dikkate alınır, bu çalışmaların bilinçli ve iyi düşünülmüş bir devlet politikası olduğu neticesine varılır (Kaya, VIII, 89). Ayrıca Halife Mansur, Bizans İmparatoruna elçiler göndererek özellikle matematik ve mantık ile ilgili Yunan kitapları getirtmişti. Daha da önemlisi Hindistan'a davetiye çıkararak, bazı bilginler Abbasi sarayına davet edilmişti. Hindistan'dan gelen bir grup âlim beraberlerinde meşhur "*Sind-Hind*" ve "*Erkund*" adlı Hint klasiklerini getirmişlerdi (İbnü'n-Nedim, 305; İbn Ebu Usaybia, 474). Nitekim daha onun zamanında dünya klasikleri arasında sayılabilecek eserlerin tercüme edilmeye başlandığı dikkat çeker. İran'lı katip Abdullah ibn-i Mukaffa'nın İran tarihi, efsaneleri ve siyasi geleneği ile ilgili başta "*Kelile ve Dimne*" olmak üzere, "*Hudeynâme*" "*Ayinnâme*" gibi İran tarihi ve edebiyatı ve Aristo'nun mantık kitapları ile Forfiryos'un "*Isogoji*"si gibi temel eserleri tercüme edilirken; Yahya b. Batrık ve oğlu tarafından Hipokrat'ın, Calinos'un eserleri ve özellikle de Batlamyus'un "*Mecisti*"si tercüme edilmiştir. Hindistan'dan gelen kitapların ise

İbrahim el-Fezari tarafından tercüme edildiği rivayet edilir. Bütün bu çalışmalar daha o dönemde Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesinin oluşturulduğunu gösterir (Demirci:1996, 85; Attallah, 151; O'leary, 1971: 73-75).

Burada verilen bilgilerden anlaşılan o ki Beytü'l-Hikme'nin ilk kuruluşu Yunanca eserlerin tercümesinden ziyade kadim İran ve Hint medeniyetinin yazılı kaynaklarının tercüme ihtiyacından doğmuştur. Zaten ilk yapılan tercümelemler de ya Pehlevice, ya Sanriktçe ya da Süryanice gibi Asya medeniyet dilleri ve eserleridir. Hatta Yunan medeniyetine ait eserlerin ilk tercümelemleri dahi Pehlevice ve Süryanicedir. Yunanca eserlerin tercümesi ilerleyen zamanda; Mehdi dönemi Manihisit meydan okumaya bir cevap ve Me'mun'un Mutezili ilgilerine ve astronomi cetvellerine duyulan ihtiyaca bağlı olarak tercüme edilmiştir. Ancak şunu da ifade edelim ki Yunanca bilim ve felsefe eserleri, bilimsel bakımdan en gelişmiş eserler olduğundan daha sonra özellikle astronomi, matematik, tıp ve felsefe gibi alanlarda yaygın kabul gördüğünden diğerlerini gölgeledi.

Abbasiler döneminde yaşanan şehirleşmeye bağlı olarak güncel problemlerin çözümünün ileri bilimsel çözümler gerektirmesi ve Mehdi dönemindeki (MS.775-785) Gnostik ve Manici bilgin ve din adamlarının (*zenadika*) felsefi alandaki hareketliliğine ve "meydan okumalarına" bağlı olarak Yunan felsefesindeki Sokratik filozofların eserlerinin tercümesine hız verilmiştir. Mutezile kelmacıları ile Zenadika diye adlandırılan Maniheist ve Gnostiklerin dini ve felsefi tartışmaları özellikle Aristo'nun mantık ve felsefi eserlerinin devlet teşviki ile tercümesini sağlamıştır. Mehdi zamanında Maniheistlerin ciddi bir tehlike haline gelmesi, tercümelere bir yavaşlamaya neden olsa da bu devrin ihtiyaçlarına uygun olarak Manihesitler ve Gnostiklerle tartışmalarda kullanmak amacıyla Aristo'nun "*Topika*" ve "*Fizika*", ile Urfalı (Edessa) astronom Teophilos (Teofil) tarafından *İlyada* ile *Odese* Süryaniceye tercüme edilmiştir.(Demirci: 2003, 109-130; Gutas, 71).

Bu alanda en dikkat çekici gelişmeler, Harun Reşid zamanında (786-808) yaşanmıştır. Harun Reşid (789-809) zamanında Anadolu'ya yapılan seferler esnasında özellikle Ankara (*Ankyra*), Ammuriye, Kostantiniyye ve diğer Bizans şehirlerinden eski Yunan bilginlerine ait, çoğu matematik, tıp, felsefe ile ilgili kitaplar Bağdat'a getirilerek tercüme ettirilir.(Ibn Ebi Usaybia, 246; Demirci: 2004, 43-60) Harun er-Reşid'in sarayı Şarktan, Garba, değişik din, milliyet ve mezhebe mensup edip, şair, fakih, muhaddis, filozof, tabip, mantıkçı, astronomi bilginlerinin katılımıyla uzun süren ilmi tartışmalara sahne olmaktadır. Nitekim Yuhanna b. Maseveyh'in Cundişapur medresesinin bir benzerini de Bağdat'a kurması için Harun Reşid'i teşvik ettiklerini kaynaklar

nakletmektedir. (İbn Ebi Usaybia, 245) Ayrıca ünlü vezir ailesi Bermekiler, ataları Budizm'in ikinci büyük mabedi olan Belh'teki "New-Wihara" mabedinin başrahibi olduğundan, Hint, İran ve diğer Doğu din ve felsefeleri konusunda köklü bir geçmişe ve birikime sahiptiler. Bu özelliklerinden dolayı çoğunluğu Sanskritçe, Pehlevice olan Hint ve İran medeniyetine ait eserlerden oluşan hususi kütüphaneler teşekkül ettirilmişlerdi. Ebu Seleme el-Halâl, Halid b. Bermek, Mansur'un; Ebu Eyup Merzubâni Mehdî'nin; Yakub b. Davud ve Ca'fer b. Bermek, Harun Reşid'in; Fazl b. Nevbaht ve Hasan b. Sehl, Me'mun vezirliğini yapmış farklı din, bölge ve milliyete mensup devlet adamlarıdır (Cehşiyari, 90, 143, 306). Bunun gibi diğer köklü aile ve gelenekten gelen Sasani devlet geleneğindeki saray kütüphanelerinin, Abbasi saraylarında da benzer şekilde görülmesi, Beytü'l-Hikme'nin kurulmasındaki Sasani geleneğinin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak bu etki Gutas'ın iddia ettiği gibi bütünüyle İran-Zerdüştî ideolojisine ve Pers geleneğini diriltme çabalarına da indirgenemez. Harun Reşid döneminde vezir ailesi Bermekilerin de teşvik ve yardımlarıyla çalışma alanı genişletmiş, ünlü Süryani mütercim ve tabip Yuhanna b. Mâseveyh ve İranlı gök bilimci Ebu Sehl Fazl b. Nevbaht başkanlığında, İranlı, Hintli, Süryani bilginler için ayrı bölümler oluşturularak Beytü'l-Hikme daha sistemli bir müessese haline gelmiştir. Bundan dolayı modern tarihçiler, Beytü'l-Hikme'nin gerçek banisi olarak Harun er-Reşid'i gösterirler. (İbn Nedim, 304; İbn Ebi Usaybia (ty): 474, 475)

Kaynaklarda yaygın rivayetlere göre Beytü'l-Hikme'nin gerçek kurucusunun Me'mun olduğuna inanılır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu müessesenin kuruluşunun Me'mun'dan öncesine dayandığı kesindir. Ancak en parlak dönemini Me'mun döneminde yaşaması, Me'mun tarafından özellikle Bizans seferleri esnasında, Küçük Asya'nın Kostantin, Kıbrıs, Efes ve Bergama gibi önemli şehirlerinden felsefe ile ilgili kitapları getirtmesi, en önemlisi de bu devirde Mutezilenin devletin resmi mezhebi ilan edilmesi ve bu mezhebin argümanlarını desteklemek amacıyla yoğun bir şekilde Yunan filozoflarının eserlerinin tercüme edilmesi, Beytü'l-Hikme ile Me'mun'u özdeşleştirmiş olmalıdır (İbn Nedim, 304) Ayrıca eski bir İranlı astronom ve filozof olan Yahya b. Ebi Mansur'u görevlendirerek burayı bölümlerine göre yeniden düzenletip, bir rasathane eklenir, geniş okuma salonları, tercüme birimleri ve ihtisas kütüphaneleri oluşturması ve tercüme edilen eserlere bağlı olarak astronomi ve coğrafi ölçümler için müstakil ilmi heyetlerin kurulması, Beytü'l-Hikme'yi gerçek anlamda bir akademiye dönüştürür (A. Emin, II, s. 62; Çelebi, II, 108, 227; R. Muhammed, 338).

Bu gelişmelerden dolayı da başlangıçtaki “*Hizaneden*” yani kütüphane hüviyetinden “*Beyt’e*” yani kuruma veya akademiye dönüşmüştür. Dimitri Gutas incelemesinin son kısmında, Beytü’l-Hikme’nin kütüphanesinin yanında tercümanları, diğer çalışanları ile birlikte bir de rasathanesinin olduğunu kabul etmektedir. Ancak konuya girerken, buranın adının Sasani saray geleneğindeki “kütüphane” ya da “Hizanetü’l-Kütüp/Beytü’l-Kütüp” olarak adlandırılan yerlerin bulunduğu, buranın da aynı onların bir devamı olduğu yönündeki vurgusu daha ön plana çıkmaktadır. Muhtemelen modern bazı araştırmacılar tarafından sadece bir kütüphane olarak kabul edilmesinin sebebi de ilk halinden dolayıdır. (Gutas, 60, 69; R. Muhammed, 239) Beytü’l-Hikme’nin “*Beyt*” ve “*Hizane*” kelimelerinin içerdikleri manalara göre tahlil ettiğimiz zaman, önceleri bir kütüphane olduğu, bu sebeple “*Hizane*” dendiği, ancak daha sonra gelişerek kütüphane etrafında bazı birimlerin oluşması, çalışanlarının artması ve “*Hizanetu Harun Reşid*”, “*Hizanetu Berâmike*” “*Hizânetu Me’mun*” başka “*Hizâne*”lerin(kütüphane) eklenmesi ile büyük bir kurum haline geldiği ve bu sebeple de “*Beytu’l Mal*” da olduğu gibi “*Beytü’l-Hikme*” isminin verildiği anlaşılıyor (İbn Nedim, 8, 12, 24,133, 354).

Beytü’l-Hikme ile ilgili görevler ve ünvanlar takip edildiği zaman sağlam bir kurumsal yapı içinde faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılıyor. Bu kurumun en başında “*Sahıbu Beytü’l-Hikme*” denilen, genellikle de devrin önde gelen bilginleri arasından seçilen bir bilim adamı bulunuyordu. İbn Nedim bu görevi ifa etmiş bazı isimleri verir; Bu unvan doğrudan halife tarafında tayin edilen ve üst düzey görevlilere verilen bir unvan olduğu anlaşılıyor. Bunların altında “*Hazinu Beytü’l-Hikme*” denilen doğrudan kütüphaneden sorumlu bir kimse bulunuyordu. Hatta zamanla Beytü’l-Hikme bir kütüphaneler topluluğu haline geldiğinden Bermekiler (*Hazinu Beramike*), Harun er-Reşit’in kütüphanesi (*Hazinu er-Reşit*) için ayrı hazinler vardı.(İbn Nedim1988: 8, 12, 24,133, 354) Bu kütüphanelerin detaylı kitap katalogları, bulunuyordu. Bunun yanında kitapları çoğaltmak isteyenlere yönelik hizmet sunan ve yeni yazılan kitapların nüshalarını çıkaran “müstensihler” bulunuyordu (İbn Nedim,1988: 118). Ayrıca İbn Nedim, kitabının ilk bölümünde mücellitlerin isimlerini zikrederken, “*İbn Ebi Haris*” adında birisinin Me’mun’un “*Hizânetü’l-Hikme*”sinde kitap ciltlediğini aktarmaktadır ki bu kayıt burada kitapların bakım ve ciltlemesi ile ilgili görevlilerin olduğunu gösterir. Bunlara ilave olarak kitapları raflardan çıkaran ve yerlerine koyan müstakil bazı görevliler (münavil) bulunuyordu (İbn Nedim, 1988: 12).

Sonuç olarak Beytü’l-Hikme tabiri, kurumun son aldığı mahiyeti anlatan bir terkip olarak çıkmıştır. Diğer yandan “*Hikmet*” kelimesi, bu dönemlerde

felsefe'nin müradifi olarak kullanılmıştır. Bu asırlarda kullanılan “*Ulumu'l Hikme*” tabiri, daha çok tıp, kimya, matematik, astronomi, mantık vb. beşeri bilimlerin tümü için kullanılmıştır (Attallah, 31). Terkihi bu gözle okuduğumuz zaman Beytü'l-Hikme, önceleri kütüphane iken (Hizâne), daha sonra gelişerek kütüphanelerden, rasathaneden, tercüme odalarından, ilmi heyetlerden oluşan bir akademiye (Beyt) dönüşüyor. Kitaplarının çoğunluğunu felsefe, tıp, matematik, astronomi, vb. kitaplar oluşturduğu için de “*Hikmet*” kelimesi kullanılıyor. (Güneyme, 54; Attallah, 30, 31). Bu haliyle Beytü'l-Hikme, Batlamyus hanedanının kurduğu İskenderiye kütüphanesine, Yunanlıların Delf Mabedine ve Sasanilerin Cundişapur'daki Nasturi akademisine ve 17. yy. İngiltere'sindeki “*Kraliyet Derneğine*” (Royal Society 1660) benzemektedir. Burada klasik Asya medeniyetlerinin yazılı mirası, yaşayan son temsilcileri vasıtasıyla yeniden ele alınarak ve geliştirilerek Ortaçağın en önemli bilim ve düşünce merkezlerinden birisi ortaya çıkmıştır.

Bunların yanında değişik dillerden tercüme yapan mütercimler topluluğu bulunuyordu. Kaynaklar sadece Yunanca ve Süryaniceden Arapça'ya tercüme yapan kırk yedi mütercimin isim listesini verir. Yunanca'nın yanında Pehlevi, Sanskritçe, Hindu dilleri, Aramice, İbranice vs. değişik dillerden mütercimler bulunuyordu. Tercüme edilen kitapların redaksiyonu ve Arapça'ya uygunluğunu kontrol eden bilginler de bulunuyordu. Mesela ilk İslam filozofu kabul edilen Ebu Ya'kup İshak el-Kindi, burada Yunanca'dan tercüme edilen kitaplarda Yunanca felsefi ve ilmi kavramların Arapça'ya adaptasyonu ile ilgili çalışmalarda bulunuyordu.

Buranın finansmanı ise doğrudan devlet tarafından sağlanmaktaydı. Beytü'l-Hikme'nin en ünlü mütercimi Huneyn b. İshak, tercüme ettiği kitapların ağırlığınca Abbasi halifeleri tarafından altın ile ödüllendirildikleri, bu yüzden kağıtları kalın seçerek ve harfleri büyük yazarak kitapların ağırlığını artırmaya çalıştıklarını kendi kitabında itiraf eder. İbn Ebi Usaybia, “*Me'mun, Huneyn'in tercüme ettiği her kitaba karşılık onun ağırlığınca altın veriyordu*” diyor. Diğer bir yerde de bizzat kendi gördüğü ilgi çekici bu tanıklığını nakleder; “*Beytü'l-Hikme'de Huneyn b. İshak'ın katibi olan Ezrâk'ın Küftî yazısıyla yazdığı bir kitabı gördüm. Kitabın harfleri büyük, satırları aralıklı, kağıtları ise o günkü imâl edilen kağıtların üç veya dört kağıt kalınlığında idi. Bununla Huneyn'in maksadı, kitabın hacmini büyütmek ve bu sayede de kitabın ağırlığını arttırarak, o nisbette alacağı altın meblağını arttırmaktı. Bu kağıtlarda kasıtlı olarak kalın imâl ediliyordu. Bu kağıdın kalın olmasının dikkat çekmemesi ise onun uzun yıllar boyunca kalmasını sağlamaktı.*” (İbn Ebi Usaybia 1988: 260, 271)

Tercüme Faaliyetleri

Beytü'l-Hikme'nin en önemli faaliyeti kuşkusuz İslam öncesi yazılı bir bilim ve düşünce ortaya koymuş medeniyetlerin eserlerinin tercümeleridir. Her ne kadar İslam dünyasında ilk tercüme Emeviler devrinde Halid. Yezid'in kişisel çabalarıyla başlamışsa da kapsamlı ve yaygın olarak tercüme faaliyetlerinin başlaması Abbasiler'in kuruluşundan sonra görülür. Abbasilerin gerçek kurucusu kabul edilen Halife Mansur zamanından itibaren bu ilmi faaliyetlerin bir devlet politikası olarak desteklendiği ve ciddi ve sistemli tercümelerin başladığı dikkat çeker. Bu dönemde yapılan tercüme çoğunlukla tıp, kozmografya, hendese ve mantık ilimleri ile alakalı olup, daha çok Farsça Süryanice ve Sanskritçe'den yapılmıştır. Mansur, yakalandığı mide hastalığından kurtulmak için, Cündişâpûr'daki tabipleri getirtmiş, ayrıca İran asıllı ünlü gök bilimci Fazl b. Nevbaht'ın ve Habib b. İbrahim el-Fezari'nin yıldızların hareketlerine göre verdiği bir takvimde Bağdat şehrinin temelini atmıştır (İbn Ebi Usaybia, 183). Ayrıca Aristo'nun mantık kitapları da bu dönemde tercüme edilmiştir. Dolayısıyla Mansur döneminden Me'mun'un halifeliğine kadar devam eden (750/132-813/198) sürede Beytü'l-Hikme'deki tercümelerde bütün ilgi, mantık ile ilgili kitaplar hariç tutulursa, Hintçe ve Farsça kitaplara olmuştur. Farsça tercümelerde ünlü bir katip olan Abdullah ibn Mukaffâ'nın Aristo'nun mantık eserleri yanında İran tarihi ve efsanelerine ve siyasetine dair tercüme ettiği eserler hakkında uzun bir liste verir (İbn Nedim, 132; İbn Usaybia, 413; İbn Hallikan, II, 152; Demirci:1996, 82).

Tercüme Farsçanın yanında Hindtçe ve Sanskritçeden de yapılmıştı. Mansur ve Bermekiler'in gayretleri sonucu, Hind düşüncesinden ve biliminden bir takım kitaplar tercüme edilmiştir. Daha önce söylediğimiz gibi, Hint kitaplarının bir kısmı Farsça ya da Pehlevice kanalıyla nakledilmişti. İbn Nedim bu alanda tercüme edilmiş eserlerin uzun bir listesini verir. Bunların yanında İbn Vahşiye (ö.291) adlı Mezopotomyalı biri tarafından Nebaticeden sihir, büyü, Keldani inançları ve tarım teknikleri hakkında kitaplar tercüme edilmiştir. Benzer şekilde Abdullah b. Selam ve Said el-Fumi tarafından İbranice ve Aramice'den Tevrat, İncil ve bazı kutsal suhufar Arapçaya tercüme edilmiştir (İbn Nedim, 24, 305, 372; İbn Ebi Useybia, 473- 475).

Beytü'l-Hikme'deki esas tercüme Yunanca ve Süryaniceden yapılmıştır. Harun Reşid'in ilk zamanlarından itibaren, özellikle Me'mun zamanında, Yunan felsefesi ile ilgili bütün kitaplar tercüme edilmeye başlanmıştır. Özellikle Me'mun'un felsefi eğilimi ve Mütezile mezhebine bağlılığı, Yunanca felsefe eserlerinin tercümesinde ve Beytü'l-Hikme'nin en parlak devrini yaşamasında başlıca amil olmuştur. Bu yüzden "felsefe eserlerinin ilk

tercümesini emreden kişi Me'mun'dur" diye tarihe mal olmuştur. Yunanca-
dan tercüme edilen eserler arasında başta Aristo, Eflatun, Helenistik dönem
şarihleri, Yunan tıbbının büyük tabipleri olan Hipokrat ve Galen'in eserle-
ri, matematik alanında Öklid, Apoolonius ve Arşimedes'un kitaplarının bir
çoğu defalarca tercüme edilmiştir. En çok dikkat çeken ve defalarca tercü-
mesi yapılan bilginlerden biri de Batlamyus (Ptolemeos)'dur (İbn Nedim,
326, 346-359; Ibn Ebi Useybia, 43-60, 134-150; Demirci:1996, 105-109).

Beytü'l-Hikme sadece bir kütüphane ve tercüme bürosu değildi. Burada
ismi geçen bilginlerin aynı zamanda İslam biliminin ilk önemli keşiflerini
yapan ve temel klasikleri yazan bilgin ve düşünürlerdir. Huneyn b. İshak,
tıp kitaplarının tercümesi ile meşhur olmuş, hatta Galen'in eserlerinin tam
bir bibliyografik çalışmasını yaparak, ne kadarının kendi zamanına ulaştığını,
ne kadarının kayıp olduğunu, mevcut nüshaların değişik versiyonlarını da
karşılaştırarak modern tahkikli neşir alışmalarına öncülük etmenin yanında;
otuz yıl gibi uzun bir süre çalışarak meydana getirdiği göz hakkındaki "*Ki-
tabu'l- 'ayn*" kitabı, İslam tıp ve oftalmoloji tarihinde bir ilke imza atmıştır.
(İbn Nedim, 305, 310, 315, 321, 327, 347-356; Ibn Ebi Useybia, 259-260.)
Ebu Ya'kup İshak el-Kindi, Beytü'l-Hikme'de felsefi eserlerin kavramların
Arapçaya adaptasyonu ile uğraşıyordu. Bu çalışmaları neticesinde 300'e ya-
kın eser yazarak İslam Meşşai felsefesinin ilk filozofu olmuştur. Aynı şe-
kilde Beytü'l-Hikme'deki matematik çalışmaları ile Hint, Mısır ve Yunan
matematiklerini sentezleyerek yazdığı "*Kitabu'l-Cebr ve'l-Mukabele*" kitabıyla
bugünkü "Cebir" biliminin temelini atmıştır (İbn Nedim, 333; İbn Hal-
likân, V,161, 162; Miquel, I, 217). Harran'lı bir Sabii olan Sabit b. Kurra'nın
astronomi ve matematik ile ilgili çalışmaları da, bu alanda pek çok keşif ve
yenilik getirmiştir. Benu Musa kardeşler olarak bilinen Muhammed, Ha-
san ve Ahmed kardeşlerin mühendislik ve matematik alanındaki çalışma-
ları, İslam teknoloji tarihinin ve mekanik makinelerin İslam dünyasındaki
ilk örnekleridir. Ayrıca altmış yedi bilim adamının ortaklaşa Musul-Sincar
sahasında hazırladığı "Me'muni" haritaları, o zamana kadar hazırlanmış en
doğru dünya haritası olarak kabul edilmektedir. Kısacası Beytü'l-Hikme, sa-
dece kütüphane ve tercüme bürosu değil, tam aksine buradaki bilginlerin
yaptığı çalışmalarda görüldüğü üzere dünya bilim tarihinde bir çok yenili-
ğe öncülük etmiş bir akademidir.(İbn Nedim, 331, 333; İbn Ebi Usaybia,
331;İbn Hallikân, V, s.161, 162).

Beytü'l-Hikme'nin Etkileri ve Tarihi Rolü

Beytü'l-Hikme'de yürütülen faaliyetlerin yankısı, adeta ilk dönem İslâm kültür ve düşünce tarihindeki meydana gelen değişmelerde merkezi bir rol oynamış tarihi bir olaydır. İslam'ın getirdiği değerlerin ışığında kendi iç dinamikleri ile gelişmekte olan Müslüman evreni, doğduğu coğrafyanın dışına çıktığında kadim ve ileri medeniyetlerin mirası ve temsilcileri ile yüzleştiler. Bu yüzleşme, zamanla karşılıklı meydan okumalara ve buna bağlı olarak bir asırdan fazla süren dini, felsefi ve ilahiyat tartışmalarına girdiler. Bunun neticesinde akl-ı makul ile ortaya çıkan gerçek şuydu ki, Müslümanlar evrensel medeniyetlerini kurarken, o zamana kadar yaşamış olan kadim medeniyetlerin bilgi birikiminden ve tecrübelerinden bigane kalmamışlardır (Kindi,3-4).

Bir yönüyle beşeri tecrübenin son halkasını oluşturan bu ilmi ve kültürel miras ile doğrudan irtibata geçirmek ve iktisap etmek için giriştikleri çabaların kurumsallaşmış bir vechesi olarak Abbasi halifelerinin çabalarıyla Beytü'l-Hikme kurulmuştur. Buradaki tercüme, ilmi faaliyetler ve diğer çalışmalarla, ilk filozof Kindi, cebirin kurucusu Harezmi, gelmiş-geçmiş en büyük matematikçilerinden biri kabul edilen Sabit b. Kura, ünlü mütercim ve tabip Huneyn b. İshak yanında bir düzine astronom, mantıkçı doğrudan bu dönemde ve bu muhitte yetişmiştir. Ortaçağ ve sonrasında yaşayan insanlar, eski Yunanlı bilginleri ve düşüncelerini, Pers uygarlığının yazılı mirasını, Hint medeniyetinin geliştirdiği tıp, eczacılık ve ahlak felsefesini bu çalışmalar vasıtasıyla öğrenebilmiştir. Hatta Avrupa Rönesansı bile Yunan klasiklerini bu dönemde yapılan Arapça tercüme vasıtasıyla ulaşabilmiş ve tanıyabilmiştir.

Beytü'l-Hikme'yi İslâm tarihinde yüzlerce medrese, kütüphane, rasathane vb. arasında farklı kılan ve asırlar sonra tarihinin önüne konu olarak getiren sebep budur: insanlığın medeniyet ve düşünce zincirinin kopuşunu engelleyerek sürekliliğinin sağlanması ve bu alanda bir halka olmasıdır. İslam kültürünün klasik çağı dediğimiz çağın oluşmasında da en büyük pay yine Beytü'l-Hikme ve çevresindeki faaliyetlerle doğrudan ilişkilidir. Buradaki tercüme, bütün antik çağın yazılı mirasını Müslüman zihnine sunulmuştur. İbn Sina, Yunan filozoflarını, Razi kendinden önceki tıbbi deneyimleri, Biruni teorilerini temel aldığı astronomi bilgilerini, Harezmi cebiri kurarken kullandığı Hint, Yunan ve Sabi matematik teoremlerini buradaki faaliyetlerle temin edebilmiştir. İslam kültür ve bilim tarihinde Beytü'l-Hikme'den önceki bilimsel çalışmalar ve felsefi seviye ile Beytü'l-Hikme'den sonraki durum kıyaslandığı zaman çok belirgin farklılıkların olduğu ortaya

çıkılmaktadır. Bu sebeple, ilk dönem İslâm kültür tarihini, “*Beytü’l-Hikme öncesi*” ve “*Beytü’l-Hikme sonrası*” diye ayırmak zorundayız.

Beytü’l-Hikme’de yapılan tercümelemlerle Yunan felsefesini, İran ve Hint irfanını, Mezopotamya ve Mısır bilimi gibi ilmi ve kültürel gelenekleri, İslâm düşünce evrenine taşınmıştır. Bunun sonucunda, İslâm’ın entelektüel muhitinde yepyeni bir dönem açılmıştır. “İslâmın Klasik dönemi” diye adlandırılan ve miladi VIII. asır ile XIII. asırlar arasında kapsayan bu devir, gerek düşünce alanında, gerekse beşeri bilimler alanında, büyük gelişmeler ve değişmelerin yanında, İslâm tarihinin hiç bir döneminde görülmececek yoğunlukta büyük tabiat bilginleri ve filozoflar yetişmiştir. Bu durumun apaçık göstergesi durumunda olan Kindi, Harezmi, Benu Şakir, Sabit b. Kurra, Huneyn b. İshak, Zekeriya Razi, Battani gibi doğrudan bu kurumda yetişen tabiat bilimcilerinin yanı sıra; Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Tüfeyl, Biruni gibi filozoflar da Beytü’l-Hikme’de yapılan tercümelemler ve bilimsel çalışmaların oluşturduğu fikri ve ilmi birikimin atmosferinde yetişmişlerdir. Kısacası Beytü’l-Hikme’de yetişen bilginler tarafından bilim bütün alanlarında dikkate değer gelişmelerin görülmesi, Beytü’l-Hikme’nin İslâm kültür tarihi bakımından *dönüm noktası* sayılabilecek bir önemde olduğu görülmektedir. Nitekim Bağdat bu dönemde bütün antik çağın yaşayan mirasını devralarak adeta Perikles dönemi Atinası, İtalyan Rönesansı, 17. yüzyıl Avrupa aydınlanmasına muadil büyüklükte, insanlık tarihinin en dikkat çekici entelektüel hareketlerinden birine şahit oldu. Ortaçağ İslâm aydınlanmasını ve klasik İslâm medeniyetinin ortaya çıkışını anlamak için, İlk Abbasi döneminde Bağdat’ın sosyal ve entelektüel hayatının derinliklerinde yatan bu tür çabalar ve kurumlar olmuştur.

Arapçanın esas olarak bilim dili haline gelmesi, büyük oranda Beytü’l-Hikme’de felsefi ve ilmi kitaplar tercüme edilirken, Arapçada karşılığı bulunmayan ve daha önce hiç kullanılmamış mantıki, felsefi ve teknik terimlerin, buradaki Kindi, Harezmi, Huneyne b. İshak, İstafon b. Basil, Yahya b. Adî ve Farabî gibi Hazinler ve filozoflar tarafından yürütülen yoğun kavramlaştırma faaliyetleri neticesinde, bütün soyut, felsefi ve teknik ifadeleri içerebilecek geniş bir ifade zenginliğini kazanması ile olmuştur. Hazinlerin, tercümelemlerin akıcı bir şekilde aktarımını sağlamak amacıyla, bir takım kalıplar geliştirerek Arapça ifadenin yetersiz kaldığı durumlarda ürettikleri teknik terim ve felsefi kavramlar bu dilin bir ilim dili hâline gelmesine sebep olmuştur. Böylece Arapça, Modern Çağ öncesi bütün dünya kültürünü aktarabilen ve Ortaçağ biliminin yegâne dili haline gelmiştir (Hodgson, 1993; I, 382). X.

yüzyılda yaşayan bir aydın Arapça'yı çok iyi bilmek zorundaydı. Hatta bu dili öğrenmek için medreselerde bir çok yıl geçirmek zahmetine katlanıyordu. Çünkü o dönemde bu dil mevcut bütün bilgi hazinelerinin kapısını açıyor, hudutsuz bir malzemeyi toplama imkânı da sağlıyordu. Arapça bilen bir araştırmacı, Yunan'ın felsefesini, Bâbil'in astrolojisini, Mısır'ın matematik ve tıbbını, Hind'in tıp, matematik ve astronomisini, İran'ın binbir gece masallarını, tarihlerini ve siyasetlerini ...vs. bütün bilgi dairesini bu dil sayesinde öğrenebiliyordu. İbn Haldun tek dil biliyordu; Arapça bu dil yardımıyla bütün dünya abidelerinin irfanını toplayarak *Mukaddime*'yi yazabilmiştir. Ondan iki asır önce İbn Rüşd, Yunan felsefesini sadece Arapça kanalıyla incelemiş, bütün Avrupa'ya tanıtabilmiştir. İbn Sina yine Arapça sayesinde, kendinden önceki gelişen bütün bilgi hazinelerine ulaşarak, "*Kanun*" ve "*Şifa*" adlı dev eserlerini yazmıştır. Kısacası, Ortaçağ'da Arapça sadece Müslümanlar için değil, aydınlanmak için bütün dünyanın öğrenmek zorunda olduğu bir dil idi. Bu zorunluluk sadece İslâm düşüncesini ve medeniyetini tanımak için değil, bilâkis eski medeniyetlerin bilgi hazinelerini tanımak için de Arapçaya ihtiyaç vardı. Bugün Antik Çağ'a ait birçok esere sadece Arapça vasıtasıyla ulaşabiliyoruz. Çünkü Beytü'l-Hikme'deki faaliyetler sayesinde, İslâm kültürü bütünüyle cihan kültürünün tek varisi durumuna gelmişti. Yürütülen tercüme ve şerhler ile Yunan felsefesi ve tabiat bilimleri, İran tarihi ve siyaseti, Hint astronomi ve tıbbı, Babil ziraatı ve astrolojisi, Mısır kimya ve sihri tamamen Arapçaya aktarılmıştı. Bunları öğrenmek isteyen birisinin Arapça bilmesi yeterliydi.

Beytü'l-Hikme'de muhafaza edilen ve tercüme edilen çalışmalar sayesinde Antik Çağ dünyasının bilim ve düşünce klasikleri korunarak Arapça tercüme ile günümüze ulaşabilmiştir. Şayet Abbasi halifeleri Beytü'l-Hikme'yi kurarak burada kaybolmaya yüz tutmuş eserleri toplamasaydı ve Arapçaya tercüme edilmeseydi, insanlığın çok önemli klasikleri günümüze ulaşmayacaktı. Özellikle de Yunan klasiklerini toplamak için Bizans topraklarına hususi bilim heyetleri gönderdikleri ve ele geçen kitapları da Beytü'l-Hikme'de topladıkları biliniyor. Bu çalışmalar sayesinde Yunan klasikleri kaybolmaktan kurtarılmış, XII. asırda Latinceye tercümesi ile de Avrupa Rönesansına sebep olmuştur. Beytü'l-Hikme'nin ifa ettiği tarihi görevle ilgili olarak Haydar Bammat şöyle demektedir: "Beytü'l-Hikme, tesirini XV. yüzyıl sonlarına kadar hissettiren Bağdat mektebinin beşiği olmuştur. VI. yüzyılda Roma'nın düşmesi ile kopan insani bilgiler zincirini tekrar bağlayarak medeniyetin devamlılığını sağlama şerefi bu mektebe aittir"(Bammat, 1963;116).

Beytü'l-Hikme, kurum olarak kendi türünün ilk örneğini oluşturmaktadır. Buradaki faaliyetler(tercümeler, felsefi eserler) daha önce ya hiç yoktu veya dağınık bir şekilde değişik yerlerde yürütülmekteydi. Dolayısıyla bu kurum kendinden sonraki kurumlaşmalara öncülük etmiş ve etkilemiştir. Nitekim Beytü'l-Hikme'den kısa bir zaman sonra, bir kısmı bu müessesede çalışan bilginler tarafından olmak üzere, Müslümanların Beytü'l-Hikme'ye benzer kurumları kurmak için harekete geçtikleri görülmektedir. Öncelikle Bağdat'taki zenginler, vezirler, sultanlar, yüksek fiyatlar ödeyerek aldıkları kitaplardan hususi kütüphaneler oluşturmaya başlamışlardır. Bu hareket daha sonra İslâm dünyasının değişik şehirlerine de yayılarak, İslâm medeniyetini bilgi medeniyeti hâline getiren *Hizânetü'l-Hikme*'ler, Rasathaneler ve Hastaneler ile gelişmeye başlamıştır. Bağdat'ta başlayan hareket, imparatorluğun değişik şehirlerine dağılmış, böylece İslâm şehirleri, ilim ve fende diğerleri ile yarışır hale gelmişti. Kurulan zengin kütüphaneler, rasathaneler, hastaneler ve daha sonraları ortaya çıkan medreseler, İslâm dünyasında yükselen kültürün ve bilimin ana merkezleri durumuna gelmiştir (Ülken, 184,195).

Sonuç olarak Abbasilerin Beytü'l-Hikme'yi kurarak devlet siyaseti olarak bilimsel çalışmalara her türlü desteği vermeleri ve bütün kültür ve ilmi geleneklerin temsilcilerine eşit yaklaşımları, İslam bilim ve düşünce devriminin, batıların tabiri ile "İslam Rönesansının" oluşmasında en etkili unsur olmuştur. Bundan sonraki süreçte Arapça vasıtasıyla Müslüman bilginler bütün dünya bilim ve düşünce eserlerine ulaşabilmiştir. İslam medeniyetinin dahi beyinleri bu zengin bilgi birikimi içinde farklı gelenekleri sentezleyerek yetişebilmişlerdir. Son olarak bu kurum modern anlamda eğitim-öğretim faaliyeti yapmamış, tam aksine bir akademi ve bilimsel araştırma merkezi formatında faaliyet göstermiştir. Bu yüzden bir çok bilimsel araştırmaya öncülük etmiştir. Beytü'l-Hikme bir özelliği ile medrese ve cami eğitiminden farklı olarak daha çok tabii bilimler ve felsefi konularda araştırma yapan ve doküman sağlayan bir merkezdir. Ne var ki kültürel kalıplanma, mezhepçilik ve siyasi pragmatizm daha etkili olmaya başladığından, İslam bilim geleneğinde bu tür müesseselere maalesef daha sonraki devrilerde rastlanılmamıştır.

Kaynakça

- AKYÜZ, Gabriyel (1998) *"Nusaybin'deki Mor Yakup Kilisesi ve Nusaybin Okulu"*. Mardin
- ATTALLAH, Hadr Ahmed. *"Beytü'l Hikme fi Asri'l Abbasiyyin, Daru'l Firi'l Arabi"* Kahire (t.y.).
- BAMMAT, Hamydar (1963); *"İslâmiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri"*, trc. Bahadır Dülger".
Ankara
- CEHŞİYARİ, Muhammed b. Abdus el- *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, "nşr: Mustafa Sakkâ-İbrâhim Ebyârî-
Abdu'l-Hafiz Sa'lebi". Kahire 1401/1980.
- ÇELEBİ, Ahmed (1966). *"Tarihu'l-İslâm ve Hadâratı'l-İslâmiyye"*, III. Baskı, Mektebetu Nahda".
Kahire
- CHOKR, Melhem (2002), *İslam'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, trc. Ayşe Meral,
İstanbul.
- DEMİRCİ, Mustafa (2004) *"Antik Yunan Kitaplarının Abbâsiler Bağdat'ına Yolculuğu"*. Ankara:
İslamiyat dergisi, c.VII, sy. 2, s. 43-60.
- DEMİRCİ, Mustafa (2003) *"Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları: Cedel-Tercüme ve Tabii
Bilimlerdeki Rolü"* Konya: Marife dergisi. C. III, Sy. 3, s. 109-130.
- DEMİRCİ, Mustafa (1996). *"Beytü'l-Hikme"*. İstanbul
- Demirci, Mustafa (2005), Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tamığı: Abdullah İbnü'l-
Mukaffâ ve "Risâletü's-Sahâbesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:
XXI, s. 117-148.
- EL-KİFTÎ Cemaluddin Ali b. Yusuf, *İhbâru'l-Ulema Bi İhbâri'l-Hukemâ*, Lepniz, 1903.
- FARABİ, Ebü Nasr Muhammed (1999). *"Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's-Saade)"*. Ankara:
çev. Ahmet Aslan, s. 88-89.
- GUNEYME, Muhammed Abdurrahman (1953). *"Tarihu Câmiatu'l İslâmiyyetu'l Kübra"*. Tetvan.
- GUTAS, Dimitri (2003), *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc. Lütfi Şimşek, İstanbul.
- HODGSON, M. G. S. (1991). *"İslâm'ın Serüveni"*, I-III, trc." Komisyon İstanbul.
- İBN EBİ'USAYBİA, Muvaffakuddin Ebi'l Abbas Ahmet b. Kasım b. Hanife b. Yunus es-Sadi el-
Hareci (ö.669 h.), *"Uyunu'l-Enba' fi Tabakâti'l-Etibba"*, Thk. Nizar Rıza, Daru'l-Mektebetu'l-
Hayat, Beyrut, (t.y.).
- İBN NEDİM, Ferec Muhammed b. Ebi Yakup b. İshak (M. 997) (1988). *"el-Fihrist"*. Thk: Rıza,
Daru'l Mesire-Tahrân.
- İbn Hallikân Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk: İhsan Abbas,
I-VIII, Beyrut 1977.
- KARLIĞA, Bekir (1985) «İslâm Düşüncesinin Doğuşunu Etkileyen Nedenler». İstanbul: *Marmara
Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 3
- KİNDİ, Ebu Yakup İshak (ö. 867). *"Felsefi Risaleler"* trc. Mahmut Kaya, İstanbul ty,
- KÖPRÜLÜ-BARLTOD, W.-Mehmet Fuad (1973). *"İslâm Medeniyeti Tarihi"*. Ankara: T.T.K. Yay., III.
Baskı
- MİQUEL, Andre (1988). *"İslam ve Medeniyeti"*. İstanbul: Çev: Ahmed Fidan, Hasan Menteş,
Birleşik Yay
- O'LEARY, De Lacy, (1971): *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, il Baskı, Çev. Yaşar Kutlay-Hüseyn
Gazi Yurdaydın, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara,

- REMZİYE Muhammed (1980). "Beytü'l-Hikmetü'l-Bağdâdi ve Eseruha fi Hareketil İlmiyye",
Müerrihu'l Arab, Bağdat: Sy: 14 s. 320.
- RUFAİ, Ahmed Ferid (1927). "Asru'l-Me'mun, Daru'l Kutubu'l Mısıriyye". Kahire: III. Baskı.
- SEZGİN Fuad (1984). "Muhadarat Fi Tarihi'l-Ulumi'l-Arabiyyeti ve'l-İslamiyye". Frankfurt.
- SOURDEL, Dominique "La Biyographie d'ibn al-Mukaffâ d'apres les Sources Anciennes ".
Arabica, (I- 1954), s. 307-323
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz (2003). "Bilimin Yitik Şehri Cündişapur" Ankara.
- ŞEHRİSTANİ, Muhammed b. Abdülkerim (1992), *el-Milel ve'n Nihal*, thk.
Muhammed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut,
- TOYNEE, Arnold (1978). "Tarih Bilinci" İstanbul: Çev: Murat Belge, Betaş Yay.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya,(1935) *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Vakıf Mat. İstanbul.
- WATT, Montgomery (1981), *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran
Yay., Ankara,